

Валеры Варановіч / Valery Varanovich

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы /

Yanka Kupala State University of Grodno

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4288-9560>

e-mail: walery.woronowicz@gmail.com

Марфаналагічныя ўласцівасці суфікса *-ец* пры адсубстантыўным словаўтварэнні назоўнікаў у беларускай мове¹

Morphophonological properties of the suffix -ец in desubstantive word formation of nouns in Belarusian

Właściwości morfonologiczne przyrostka -ец w trakcie słowotwórstwa odrzeczownikowego rzeczowników w języku białoruskim

Сфера марфаналагічных з’яў у словаўтварэнні характарызуецца вельмі вялікай разнастайнасцю, можна сказаць, “дробнаасцю” сваіх праяў. Але гэта не азначае, што названыя разнастайныя праявы не падпарадкоўваюцца строгім заканамернасцям. Больш за тое, гэтыя заканамернасці дапамагаюць моўніку ў выпадках вымушанага канструявання патрэбных намінацыйных адзінак у працэсе маўлення рабіць гэта з дастатковай доляй аўтаматызму, што спрашчае камунікацыю і для яго самога, і для слухача, бо аўтаматычна створаныя словы абапіраюцца на знаёмы для ўсіх шаблон. У прыватнасці, такія сітуацыі нярэдка паўстаюць тады, калі трэба назваць жыхара пэўнай мясцовасці, горада, часам нават краіны, бо адпаведныя словы не заўсёды на слыху, а нярэдка адсутнічаюць і ў слоўніках. Адным жа з найбольш распаўсюджаных сродкаў, з дапамогай якіх у беларускай мове ўтвараюцца словы згаданай лексіка-семантычнай групы, з’яўляецца суфікс *-ец*. Аднак “механіка” далучэння гэтага суфікса да ўтваральнай асновы

¹ Артыкул напісаны ў працэсе выканання тэмы “Супастаўляльнае апісанне марфаналогіі беларускай і рускай моў: марфаналагічныя тыпы субстантыўных парадыгм і марфаналагічныя мадэлі субстантыўнага словаўтварэння” (ДПНД “Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы” на 2021–2025 гг.; заданне 6.2.12 “Беларуска-іншамовнае ўзаемадзеянне ў кантэксце адукацыйнай практыкі”, № дзяржрэгістрацыі 20212125 ад 04.06.2021).

матывавальнага слова нярэдка суправаджаецца рознага плану дадатковымі “маніпуляцыямі”, якія прынята называць марфаналагічнымі працэсамі.

Марфаналагічныя працэсы падзяляюць на нелінейныя і лінейныя. Да першых у дэрываталогіі адносяць чаргаванне фанем у межах марфаны (не алафонаў у межах фанемы, бо ў такім выпадку працэс трэба кваліфікаваць як фанетычны!) у складзе ўтваральнай асновы, а таксама змяненне месца націску; да апошніх – нарашчэнне або, наадварот, скарачэнне ўтваральнай асновы; асобнае месца адводзіцца накладанню морфаў (пра названыя працэсы гл., напрыклад, у [Русская грамматика 1980, I: 410–411]). Менш прынятым, але не менш абгрунтаваным з’яўляецца залічэнне да марфаналагічных працэсаў інтэрфіксацыі – працэсу, пры якім адбываецца нарашчэнне не ўтваральнай асновы, а суфікса за кошт некаторага спалучэння фанем або асобнай фанемы – інтэрфікса (пра інтэрфікс гл., напрыклад, у [Земская 1964: 36–62] або [Тихонов 1985, I: 23–24]; інтэрфіксацыя, сродкам якой з’яўляецца злучальны галосны пры асноваскладанні, аб’ектам нашай увагі ў гэтым артыкуле не з’яўляецца, гэтак жа як і змена месца націску ў дэрыватах адносна слоў, якімі яны матывуюцца).

З дапамогай суфікса *-ец*¹ у беларускай мове ад назоўнікаў утвараюцца не толькі назвы жыхароў мясцовасцей, гарадоў і пад., але і назвы асобы, якая характарызуецца ў іншых адносінах, а таксама зрэдку неадушаўлёныя назоўнікі, у тым ліку з суб’ектыўна-ацэначнымі значэннямі. Адною з заканамернасцей найбольш шырокага плану пры ўтварэнні ўсіх гэтых слоў з’яўляецца тое, што калі ўтваральная аснова завяршаецца зацвярдзелай фанемай: *р, ж, ш* (у тым ліку такой, што ўзнікла ў выніку чаргавання), – а суфікс далучаецца да асновы непасрэдна (без інтэрфікса), то на месцы *-ец* выступае яго аламорф *-ац*, гэта значыць, фанема *э* ў ім замяняецца фанемай *а*: *Алжыр* → *алжырац*; *Люксембург* → *люксембуржац*; *Бангладэш* → *бангладэшац* (утварэнні ад асноў з іншымі зацвярдзелымі ў фінале калі і існуюць, то толькі ў якасці спарадычных маўленчых з’яў).

Пры захаванні морфа *-ец* канцавыя парна-цвёрдыя зычныя асновы перад ім чаргуюцца з мяккімі. У гэтым працэсе задзейнічаны амаль усе пары карэляцыйных па цвёрдасці-мяккасці фанем: *б – б’* (*зуб* → *зубец*), *п – п’* (*Гвадэлупа* → *гвадэлупец*), *м – м’* (*Панама* → *панамец*), *в – в’* (*Літва* → *літовец*), *д – д’* (*Канада* → *канадзец*), *т – т’* (*Тыбет* → *тыбец*), *з – з’* (*Каўказ* → *каўказец*), *с – с’* (*Туніс* → *тунісец*), *н – н’* (*Іран* → *іранец*),

¹ У артыкуле ўжываецца арфаграфічны запіс гэтага суфікса як традыцыйны; для астатніх структурных элементаў слоў ужываецца запіс фанематычны, прычым фанемны склад прыводзіцца, як правіла, з разлікам толькі на пачатковыя формы слоў.

л – л' (Сенегал → сенегалец). Выпадак, пры якіх адзначаныя цвёрдыя зычныя пазбягалі б чаргавання, марфаналагічныя заканамернасці беларускай мовы не дапускаюць. Патэнцыяльна можна дапусціць і чаргаванне *ф* // *ф'*, напрыклад у словаўтваральнай пары *Пецяргоф* → *пецяргофец*, аднак апошняя адзінка ў беларускамоўных крыніцах намі не засведчана.

Заднеязычная *к* таксама чаргуецца са сваім мяккім карэлятам: *Ірак* → *іракец*, а вось *г* чаргуецца з шыпячай *ж*, што прыводзіць, як было паказана ў папярэднім абзацы, яшчэ і да змены галоснай у фарманце: *Пецяргбург* → *пецяргбуржац*. Выявіць жа “паводзіны” фанемы *х* у якасці фіналі субстантыўнай асновы перад суфіксам -ец праблематычна ў сувязі з адсутнасцю адпаведных прыкладаў (для ад’ектыўнай асновы маем чаргаванне {*х* / *х'*} // *ш*: *глухая* / *глухі* → *глушэц*).

На стыку ўтваральнай асновы і суфікса -ец, акрамя паказаных вышэй амаль абсалютна аднатыпных і таму сістэмных чаргаванняў, можна адзначыць адно несістэмнае – *к* // *ц'*, якое рэпрэзентуецца словаўтваральнай парай *іск* → *ісцец*.

Іншыя заўважаныя намі чаргаванні маюць месца ўнутры ўтваральнай асновы. Ва ўсіх іх з боку матывавальнага слова выступае фаналагічны нуль. Ва ўтварэннях *гродзенец* ад *Гродна*, *маладзечанец* ад *Маладзечна* на месцы гэтага нуля ў становішчы паміж зычнымі, другая з якіх – *н*, выступаюць адпаведна *э* і *а*, прычым у першым выпадку перад новаўзніклай *э* зычная *д* чаргуецца з *з'*. Апрача таго, пагодзімся з Аляксандрам Ціханавым у тым, што пры ўтварэнні этноніма *літовец* (*літовец*) ад *Літва* (*Литва*) адбылося не адсячэнне ад утваральнай асновы фіналі -*в* разам з далучэннем да суфікса інтэрфікса -*ов-*, а, зноў жа, чаргаванне фаналагічнага нуля з галоснай (*о*) [Тихонов 1985, I: 543], хоць фармальна адсячэнне з інтэрфіксацыяй можна было б дапусціць, улічваючы прадуктыўнасць адпаведнага вытворнага фарманта -*ов-ец*. Аднак першая версія адлюстроўвае больш просты, эканомны механізм словаўтварэння, таму яе трэба прызнаць і больш рацыянальнай, тым больш што асновам з фіналлю “зычная + -*в-(а)*” ўласцівае чаргаванне *Ø* // *о*, прычым пры розных мадэлях дэрывацыі, параўн.: *мардва* → *мардоўскі*, *царква* → *царкоўны*, *морква* → *моркаўка* (тут беглы [а] ёсць рэалізацыя фанемы *о*, параўн. з *маркоўны*).

А вось аналагічнае рашэнне адносна ўтварэння *гвардзеец* ад *гвардыя* (у рускай мове – *гвардеец* ад *гвардия*), калі сцвярджаецца, што адбываецца чаргаванне *і* // *э*, прыняць нельга. Асабліва, пры ўсім падбенстве слоў, у праекцыі на беларускую мову, дзе трэба адзначаць яшчэ чаргаванне *д* // *з'*, што і зроблена аўтарамі *Словаўтваральнага слоўніка беларускай мовы* (далей – *ССБМ*) [Бардовіч, Круталевіч, Лукашанец 2000: 87]. Канстатацыя гэтага дадатковага чаргавання менавіта на фо-

не чаргавання *i // э* выглядае непераканаўчай таму, што калі *э* разглядаць проста як сегмент асновы і кораня адначасна, то незразумела, чым гэтая фанема “лепшая” за *i*, калі перад апошняй *д* у *з’* не пераходзіць, а перад *э* гэта адбываецца. І зусім іншая рэч, калі першую *э* ў вытворным слове разглядаць у складзе інтэрфікса *-эj-*, перад якім чаргаванне ўжо з’яўляецца “планавым”, набывае абумоўлены характар (заўважым, што спалучэнне *-эj-* як інтэрфікс ужываецца ў разнастайных словаўтваральных мадэлях, у тым ліку з суфіксам *-ец*: гэты элемент вылучаецца як бясспрэчны ў такіх утварэннях, як *еўрапеец*, *піфагарэец*, *эпікурэец*). Натуральна, названы інтэрфікс трэба бачыць як далучаны да скарачанай асновы слова *гвардыя*, ад якой адсякаецца фіналь *-ij*, што для беларускага і рускага словаўтварэння вельмі рэгулярная з’ява і што будзе паказана ніжэй. Безумоўна, камбінацыя, якую мы бачым пры ўтварэнні слова *гвардзеец* (“скарачэнне ўтваральнай асновы + інтэрфіксацыя + суфіксацыя”), больш складаная, чым калі бачыць тут толькі чаргаванне з суфіксацыяй, затое яна больш сістэмна ўгрунтаваная, заснаваная на ўліку рэгулярных марфаналагічных з’яў. А чаргаванне *i // э* ў фіналі *-ij* (калі лічыць гэта чаргаваннем), наадварот, сустракаецца пры словаўтварэнні вельмі рэдка адносна агульнай колькасці матывавальных слоў з названай фіналлю (напрыклад, з дэрыватаў на *-ец* можна дадаць у шэраг да *гвардзеец* практычна толькі *армеец* і *кампанеец*). І гэта істотны факт для кваліфікацыі марфаналагічнага працэсу не на карысць чаргавання, бо гэта той працэс, які пры пэўных умовах адбываецца менавіта рэгулярна, тады як інтэрфіксацыя пры словаўтварэнні з’ява больш непрадказальная, звязаная з міжмоўнай інтэрферэнцыяй, уплывам выпадковых асацыяцый і іншымі фактарамі.

Зазначым, што фіналь *-ij* значна часцей застаецца ў сваім зыходным фанемным складзе або адсякаецца, чым мы бачым на яе месцы спалучэнне *эj*, прычым у становішчы перад рознымі суфіксамі, параўнаем: *Аўстрыя* → *аўстрыец*; *студыя* → *студыец*; *партыя* → *партыец*; *Аравія* → *аравійскі*; *кавалерыя* → *кавалерыйскі*; *артылерыя* → *артылерыйскі*; *прафесія* → *прафесійны*; *сесія* → *сесійны*; *гравій* → *гравійны*; *стадыя* → *стадыйны*; *камедыя* → *камедыйны*. Прыклады з адсячэннем *-ij*: *Іспанія* → *іспанец*, *іспанскі*; *Баварыя* → *баварац*, *баварскі*; *аналогія* → *аналагічны*; *рэцэнзія* → *рэцэнзент*; *гімназія* → *гімназіст*; *манагамія* → *манагамны*; *астраномія* → *астраном* і мн. інш. Такім чынам, беручы пад увагу ў комплексе наступныя факты: 1) выпадкаў захавання фіналі *-ij* ва ўтваральнай аснове назоўнікаў у яе зыходным выглядзе ў шмат разоў больш, чым тых, калі на месцы *ij* у вытворным слове фігуруе спалучэнне *эj*, 2) чаргаванне *i // э* для адсубстантыўнага словаўтварэння ў прынце нехарактэрнае, 3) фіналь асновы назоўнікаў жаночага роду *-ij* пры суфіксальнай дэрывацыі нярэдка адсякаецца,

4) спалучэнне *э* безальтэрнатыўна вызначаецца як інтэрфікс у шэрагу словаўтваральных мадэляў адсубстантыўнай дэрывацыі (у межах падыходу, пры якім пэўныя прысуфіксальныя часткі кваліфікуюцца як інтэрфіксы), – ёсць дастатковыя падставы, каб сцвярджаць, што пры ўтварэнні назоўніка *гвардзеец* ад назоўніка *гвардыя* (таксама і ў рускай мове – *гвардеец* ад *гвардия*) адбываецца адсячэнне фіналі *-ij* ад утваральнай асновы апошняга, а суфікс *-ец* далучаецца да скарачанага асновы з дапамогай інтэрфікса *-эj-*, перад якім (у беларускай мове) канцавая зычная асновы *д* зведвае чаргаванне са сваім мяккім карэлятам *з’*. Пры гэтым фактам чаргавання *д // з’* для беларускай мовы дадаткова маркіруецца прысутнасць інтэрфікса *-эj-*.

Калі прыняць прапанаваную схему ўтварэння слова *гвардзеец*, то яна будзе непазбежнай і для дэрыватаў *армеец*, *кампанеец*. Адзіны выпадак з гэтага шэрагу, як выключэнне, для якога мы гатовыя прызнаць чаргаванне *і // э* ў сегменце *-ij*, – гэта *парцеец* – фанетычны варыянт слова *партыец*, ужыты Васілём Быкавым у аўтабіяграфічным інтэрв’ю, хутчэй за ўсё, як перайманне прастамоўнага вымаўлення. Але тут паўстае праблема вызначэння месца разгляданага ўтварэння ў сістэме словаўтваральных сувязей. Бо самае непасрэднае, “жывое” дачыненне яно мае да таксама прастамоўнай, трасянкавай адзінкі *парція*. А ў такім выпадку, звязваючы паміж сабой гэтыя дзве адзінкі, мы ўвогуле пераносімся фактычна ў аўтаномную моўную сістэму, якая знаходзіцца на крайняй перыферыі беларускай мовы. Калі ўсё ж разглядаць утварэнне *парцеец* у прыядзерным лексічным масіве беларускай мовы на аснове сістэмы сувязей, якая задаецца яе ядзернай часткай, тады ўжо можна выводзіць гэты дэрыват з нармаванай адзінкі *партыя*. Дарэчы, рэальнасць узаемазвязанасці рознасістэмных адзінак *парцеец* і *партыя* пацвярджаецца нечаканым, але паказальным фактам ужывання В. Быкавым дэрывата *парцеец* у блізкім суседстве з адным з нармаваных утварэнняў ад слова *партыя*:

Гэта [настаўнік Сяргей Сцяпанавіч Новікаў] ўжо быў супрацьлегласць ранейшаму, даволі строга чалавек, **парцеец** (тут і далей вылучана намі. – В. В.), ён арганізоўваў калгасы ў нашай акрузе і загінуў у партызанах, у час знакамітага іх разгрому, названага пасля “прарывам”. У яго была свая, **партыйная** сістэма навучання... [Быкаў 2014, X–1: 10].

І адным з складнікаў словаўтваральнага працэсу ў пары *партыя* → *парцеец* можна бачыць якраз чаргаванне *і // э* – на той падставе, што фанема *э* ў дэрываце выступае як маркер яго прастамоўнай афарбоўкі, і гэта азначае, што чаргаванне (а дакладней, пара чаргаванняў, бо тут яшчэ адбылася мена *т* на *ц*) аказваецца мэтанакіраваным, функцыянальна нагружаным.

Зрэшты, утварэнню *парцеец* можна паспрабаваць даць і больш дакладную дэрывацыйную характарыстыку. З увагі на тое, што ў словаўтваральным гняздзе сярод дэрыватаў – назваў асобы найшчыльней да вяршыні гнязда *партыя* стаіць *партыец* і ў гэтых адносінах ён пераўзыходзіць утварэнне *парцеец*, то яшчэ лагічнай было б апошняе выводзіць з папярэдняга, паколькі адносіны прыблізнага паралелізму паміж адзінкамі *партыец* і *парцеец* існуюць толькі ў фармальна-структурным плане, а вось у плане зместу другая з гэтых дзвюх адзінак мае дадатковы ў параўнанні з першай элемент – стылістычна-канатацыйны. Да таго ж гэты элемент знаходзіць сваё выражэнне ў невялікай трансфармацыі гукавой формы слова *партыец* – за кошт чаргаванняў *t // ц' і і // э* (таму мы і кажам пра толькі прыбліжны паралелізм у фармальна-структурным плане паміж адзінкамі *партыец* і *парцеец*). Дарэчы, чыста стылістычная дэрывацыя (гэтае паняцце абгрунтавана Аленай Земскай [Земская 2007: 8]), а асабліва стылістычна-экспрэсіўная – не такая рэдкая з'ява. І той факт, што найчасцей яна рэалізуецца шляхам афіксацыі (параўн.: *калена* → разм. *каленка*; *здароўе* → разм. *здароўечка*), зусім не азначае, што гэта для яе абавязковая ўмова. Бо, напрыклад, даволі распаўсюджаным спосабам ажыццяўлення той самай стылістычнай дэрывацыі з'яўляецца абрэвіяцыя: *універсітэт* → *універ*; *спецыяліст* → *спец* і пад. І калі тут у якасці апазіцыі нашаму меркаванню будзе выстаўлены контраргумент з апорай на сцвярджэнне пра тое, што, маўляў, трэба адрозніваць абрэвіяцыю як спосаб словаўтварэння і функцыянальна нагужаны працэс ад скарачэння ўтваральнай асновы як працэсу марфаналагічнага, то нам дарэчы будзе звярнуць увагу на тое, што чаргаванне *і // э* (разам з *t // ц'*) пры стылістычнай мадыфікацыі *партыец* → *парцеец* не ў меншай ступені страчвае сваю “марфаналагічнасць” на карысць функцыянальнасці. Абсалютна дастатковым аргументам у пацвярджэнне слушнасці гэтага сцвярджэння можа быць той факт, што для ўтваральнай асновы матывавальнага слова *партыец* ніякі марфаналагічны працэс непатрэбны ў прынцыпе, паколькі дэрыват *парцеец* захоўвае зыходны фармант *-ец*, а новага не патрабуе. Таму хоць і існуе меркаванне, згодна з якім “сродкі марфаналогіі <...> самастойнай словаўтваральнай функцыяй не валодаюць” і што яны “звычайна толькі суправаджаюць афіксацыю” [Тихонов 1985, I: 26], ключавым словам у цытаце, бадай што, з'яўляецца “звычайна”.

Такім чынам, маюцца ўсе адзнакі вытворнасці дэрывата *парцеец* менавіта ад аднаструктурнага ўтварэння *партыец*, тым больш што адносіны вытворнасці ў межах словаўтваральнага гнязда паводле канонаў дэрываталогіі прынята ўстанаўляць паміж адзінкамі, мінімальна

адрознымі як у фармальна-структурным, так і ў зместавым плане; альбо ў сувязі з наступным палажэннем:

Словаўтваральны фармант – гэта найменшы ў фармальных і семантычных адносінах словаўтваральных сродак <...> з ліку тых сродкаў, якімі тое ці іншае слова адрозніваецца ад слоў, што знаходзяцца з ім у адносінах матывацыі [Улуханов 1977: 8].

Звернемся да яшчэ аднаго вытворнага слова з неадназначнай марфаналагічнай будовай. Назоўнік *іншаземец* утвораны, як падаецца ў *ССБМ*, ад дзвюх асноў (другая з якіх субстантыўная) з дапамогай суфікса *-ец*, злучальнай галоснай і пры чаргаванні *мл' // м'*. Аднак апошні элемент апісання дэрывацыйнага працэсу мы мусім аспрэчыць, ізноў адмаўляючы факт чаргавання на карысць скарачэння асновы. Пры гэтым мы ні ў якім разе не ставім пад сумненне чаргаванні тыпу *м // мл'* як такія, проста прыведзены вышэй прыклад змусіў нас звярнуць увагу на наступную акалічнасць. Так, разглядаючы падобныя чаргаванні (зрэшты, як і любыя іншыя), мы павінны зыходзіць з таго, што кожны альтэрнант з'яўляецца складнікам марфанемы, а значыць, калі нейкі з іх мае двухфанемную будову, яго нельга разглядаць як звычайнае лінейнае спалучэнне мінімальных адзінак плана выражэння, а абавязкова – як функцыянальны аналаг аднафанемнага альтэрнанта, а таму – як цэльную адзінку. Але ці захоўвае цэльнасць спалучэнне *мл'* у аснове слова *зямля*? Відавочна, што не, калі ўзяць пад увагу словаформу *зямель*, а таксама дэрываты *зямелька*, *зямельны* і шэраг іншых, дзе нібы цэльнае спалучэнне *мл'* аказваецца разбітым галоснай фанемай *э*. Такім чынам, спалучэнне *мл'* у аснове слова *зямля* нельга разглядаць як элемент марфанемы, а таму і як альтэрнант чаргавання. Гэта звычайнае спалучэнне фанем, другая з якіх у вытворных асновах перад некаторымі суфіксамі, у тым ліку *-ец*, ліквідуецца згодна з агульнымі марфаналагічнымі правіламі скарачэння ўтваральных асноў.

Вяртаючыся да выпадкаў скасавання фіналі *-іj* перад суфіксам *-ец*, дзеля пераканаўчасці дапоўнім іх пералік яшчэ некаторымі адпаведнымі дэрыватамі: *бразілец* (ад *Бразілія*), *македонец* (ад *Македонія*), *ірландзец* (ад *Ірландыя*), *галандзец* (ад *Галандыя*), *ісландзец* (ад *Ісландыя*)... Як бачым, калі пасля адпадзення фіналі апошняй ва ўтваральнай аснове застаецца фанема *д*, то яна чаргуецца з *з'*. Асобна ў гэтай групе разгледзім утварэнне *венгерац* ад *Венгрыя*: тут адсячэнне *-іj* спалучаецца з чаргаваннем *∅ // э*.

Дэрывацыя з суфіксам *-ец* суправаджаецца скасаваннем і іншых фіналей. У прыватнасці, калі матывавальнымі з'яўляюцца аддзяслоўныя назоўнікі на *-нне*, ад утваральнай асновы непазбежна адсякаецца

адна з дзвюх *н'* (калі зыходзіць з традыцыйнага татальнага трактавання беларускіх падоўжаных зычных як двухфанемных спалучэнняў): *вылучэнне* → *вылучэнец*; *апалчэнне* → *апалчэнец*; аналагічна ўтвораны *назначэнец*, *выраджэнец*, *паражэнец*, *паўстанец*, *выгнанец*, *утрыманец* (некаторыя з прыведзеных дэрыватаў маюць падвойную матывацыю). Працэс падобнага характару мае месца ў пары *Запарожжа* → *запарожац*, але, як бачым, тычыцца іншай зычнай (не *н'*). Іншыя фіналі перад суфіксам *-ец* адсякаюцца нячаста. Адзначым наступныя: *-ств* (*мовазнаўства* → *мовазнавец*; *злачынства* → *злачынец*), *-j* (*дваябор'е* → *дваяборац*; *траябор'е* → *траяборац* і пад.), *-к* (*Ямайка* → *ямаец*).

Калі пры ўтварэнні значнай часткі назваў жыхароў розных краін мы адзначалі факт адсячэння ад утваральнай асновы фіналі *-ij*, то ў шэрагу выпадкаў названае спалучэнне, наадварот, устаўляецца паміж асновай і *-ец* як інтэрфікс. Гэта назіраецца ў такіх дэрыватах, як *мальтыец* (ад *Мальта*), *камбаджыец* (ад *Камбоджа*), *угандыец* (ад *Уганда*), *алімпіец* 'у старажытнагрэцкай міфалогіі – бог, жыхар Алімпа' (ад *Алімп*). Пры ўтварэнні палітоніма *зімбабвеец* ад *Зімбабве* адбыўся двухкрокавы працэс, як і пры ўтварэнні, згодна з нашай версіяй, слова *гвардзеец*: спачатку ўтваральная аснова зведала скасаванне фіналі (тут – *э*), а пасля гэтага "страта" была кампенсавана за кошт, зноў жа, інтэрфікса *-ij* (перад апошнім яшчэ адбылося чаргаванне *в* // *в'*). Як бачым, такая ўскладненая схема дэрывацыі можа быць і фактам абсалютна неаспрэчным. У больш "фактурным" выглядзе яна рэалізавана пры ўтварэнні ад хароніма *Кахеція* катайконіма *кахецінец*: мінус фіналь *-ij*, плюс інтэрфікс *-ін'* і яшчэ плюс суфікс *-ец* (абгрунтаванне менавіта такой словаўтваральнай структуры гэтага дэрывата гл. ніжэй). Хоць можна яшчэ прывесці і ўтварэнне *бакінец* ад *Баку* (адсякаецца фіналь *-у*, чаргуюцца *к* // *к'* перад інтэрфіксам *-ін'*).

Гэты самы інтэрфікс, толькі без скасавання фіналі, выступае ў вытворных словах *пехацінец*, *звярынец*, *кубінец*, *тувінец* і інш. (адпаведна ад *пяхота*, *звер*, *Куба*, *Тува*). Ва ўсіх асновах, як бачым, парна-цвёрдыя фанемы чаргуюцца з мяккімі. А вось ва ўтварэнні *ардынец* ад *арда* інтэрфікс *-ін'* анамальным чынам чаргавання не выклікаў.

Ужывальным з'яўляецца таксама інтэрфікс *-ан'*, які выяўляецца ў наступных утварэннях: *афрыканец*, *мексіканец*, *перуанец*, *карсіканец* і інш. (адпаведна ад *Афрыка*, *Мексіка*, *Перу*, *Корсіка*). Пры ўтварэнні слова *італьянец* ад *Італія* інтэрфіксацыя суправаджалася чаргаваннем *і* // *Ø*. У некаторых дэрыватах знаходзім "роднасныя" для *-ан'* інтэрфіксы, якія як бы з'яўляюцца яго ўскладненымі "аламорфамі": *-jan'* у *гегельянец* (ад *Гегель*), *-ijan'* у *кантыянец* (ад *Кант*), *-itan'* у *неапапітанец* (ад *Неапаль*) і пад.

Інтэрфікс -ов'- вылучаецца ў словах *вясковец, гуртковец*. Апрача таго, складаны фармант -ов'-эц вельмі прадуктыўны пры ўтварэнні назваў удзельнікаў розных арганізацый і пад.: *выканкамавец, спартакавец, звяздовец* 'журналіст газеты «Звязда»', *філфакавец* 'студэнт філалагічнага факультэта', *метрабудавец* 'будаўнік метрапалітэна' (ад *Метрабуд*) і г. д.

Своеасабліваю праблему ўяўляе аналіз дэрыватаў кшталту *чыліец* (ад *Чылі*), *самаліец* (ад *Самалі*), *маліец* (ад *Малі*), *сочынец* (ад *Сочы*), *дэповец* (ад *дэпо*). Калі разглядаць працэс іх утварэння фармальна-механістычна і засяроджвацца толькі на саміх словаўтваральных парах, імкнучыся максімальна "прыцерці" суфікс -ец да ўтваральнай асновы і такім чынам вылічыць мінімальны лішні фрагмент, які і трэба было б прызнаць інтэрфіксам, то гэтым фрагментам-інтэрфіксам трэба было б прызнаць фанему *j* для дэрыватаў *чыліец, самаліец, маліец*; *n* – для *сочынец* і *v* – для *дэповец*.

Аднак нам уяўляецца, што пры такім падыходзе не будуць улічаны рэальныя ўласцівасці інтэрфіксаў як адзінак словаўтварэння, функцыянальны патэнцыял якіх у лінгвістыцы недаацэнены. На наш погляд, розныя інтэрфіксы маюць у словаўтварэнні неаднолькавы функцыянальны аб'ём. Калі пра іх сцвярджаецца, што яны "аблягчаюць умовы спалучальнасці словаўтваральных афіксаў з утваральнымі асновамі" [Тихонов 1985, I: 23], то гэтым акрэсліваецца функцыянал толькі часткі інтэрфіксаў. А менавіта тых, якія тым самым "падладжваюцца" пад утваральную аснову, а таму апошняя захоўвае свой зыходны выгляд, не зведваючы чаргаванняў або скарачэння (як у словах *купэйны, заўтрашні*). Між тым нельга ігнараваць той факт, што частка гэтых структурных элементаў вытворнага слова, наадварот, імкнецца падпарадкаваць сабе аснову ўтваральнага слова. "Матыў" падобных паводзін крыецца ў тым, што такім чынам павышаецца самакаштоўнасць інтэрфіксаў, што важна для таго, каб яны (праўда, у іх спалучэнні, пэўным адзінстве з суфіксамі) спрыялі лепшай распазнавальнасці вытворнай лексемы не столькі самой па сабе з яе ўнікальным лексічным значэннем, колькі як прадстаўніка пэўнага семантычнага класа слоў. Гэта магчыма дзякуючы таму, што інтэрфіксы падобнага кшталту звязаны сваім паходжаннем з рознага статусу "натуральнымі" фрагментамі цэлых шэрагаў слоў. Напрыклад, інтэрфікс -іj-, які мы вылучаем у слове *мальтыец*, у першую (калі не ў адзіную) чаргу дазваляе больш упэўнена асацыяваць гэты палітонім з іншымі палітонімамі, такімі як *бельгіец, кеніец* і шматлікімі іншымі, у структуры якіх -іj- з'яўляецца часткай утваральнай асновы, у сувязі з чым можна адзначыць, што канцавая частка, у апоры на якую ўсталёўваецца асацыяцыя паміж пералічанымі словамі (-іjэц), большая, чым суфікс, якім, па ідэі,

“асацыявальная” частка павінна была б абмяжоўвацца. Але калі для дэрыватаў *бельгіец*, *кеніец* і пад. названая частка непазбежная, бо абумоўлена ўтваральнай асновай, то для *мальтыец* гэта вынік выбару – інтэрфікса і суфікса адначасова! З улікам гэтага можна сцвярджаць, што паміж інтэрфіксам і суфіксам могуць складацца ўстойлівыя адносіны, дзякуючы якім і сам інтэрфікс пачынае выступаць маркерам пэўнага класа слоў. Пры такім стане рэчаў інтэрфікс як непасрэдны “кантакцёр” з фіналлю ўтваральнай асновы, як бы абпіраючыся на гэты больш высокі статус – часткі словаўтваральнага фарманта, ужо не ў такой высокай ступені працуе на забеспячэнне лепшых умоў спалучальнасці для асновы, а “дазваляе сабе” ігнараваць яе, засяроджваючыся на функцыі больш высокага парадку. Менавіта таму нават пры інтэрфіксацыі ўтваральная аснова можа звесці розныя трансфармацыі, такія як скарачэнне, чаргаванне фанем фіналі, ад чаго, па ідэі, інтэрфікс яе павінен быў бы засцерагчы.

На падставе вышэйсказанага, гэта значыць прымаючы пад увагу прыярытэт суфіксальнага фарманта з інтэрфіксам у сваім складзе перад утваральнай асновай (для пэўных груп дэрыватаў), неабходнасць захавання яго цэласнасці, лічым мэтазгодным пры раскрыцці словаўтваральнай структуры слоў *чыліец*, *маліец*, *самаліец* вылучаць у іх інтэрфікс *-ij-* (у складзе фарманта *-ij-эц*); у слове *сочынец* – інтэрфікс *-in-* (у складзе фарманта *-in'-эц*); у слове *дэповец* – інтэрфікс *-ов'-* (у складзе фарманта *-ов'-эц*). Тое, што на стыку ўтваральнай асновы і інтэрфікса ў такім выпадку не выступае двойчы фанема *i* (у слове *дэповец* – *о*), нішто не замінае патлумачыць, як і пры чыстай (безынтэрфіксавай) суфіксацыі, з'явай накладання (сумяшчэння) морфаў (параўн. з дэрыватам *таксіст*, пры ўтварэнні якога сутыкаюцца два “i” – суфіксальнае і канцавое асновы, а застаецца толькі адно; аднак бачыць тут скарачэнне ўтваральнай асновы не прынята).

Такім чынам, адносна зыходнай мэты нашага даследавання мы можам канстатаваць, што адсубстантыўнае ўтварэнне назойнікаў з дапамогай суфікса *-ец* суправаджаецца даволі разнастайнымі марфалагічнымі працэсамі. У прыватнасці, могуць адбывацца чаргаванні фанем, прычым як ва ўтваральнай аснове, так і ў суфіксе; у аснове чаргаванні могуць быць як рэгулярныя, так і звязаныя з адзінкавымі прыкладамі, як на стыку з суфіксам, так і ўнутры яе. Да таго ж можна заўважыць, што прыналежнасць пэўных фанем да аднаго класа не гарантуе аналагічнасці іх чаргаванняў (заднеязычная фанема *г* чаргуецца з шыпячай *ж*, але таксама заднеязычная *к* – са сваім мяккім карэлятам *к'*). Апрача таго, утваральная аснова перад суфіксам *-ец* можа скарачацца альбо, наадварот, паміж асновай і суфіксам могуць устаўляцца розныя інтэрфіксы, зрэдку мае месца накладанне фанем. Таксама наз-

ваныя працэсы пры ўтварэнні таго ці іншага слова адбываюцца, узаемна дапаўняючыся, прычым як адначасовыя могуць выступаць з'явы з супрацьлеглым прызначэннем, калі пэўны сегмент утваральна аснова губляе, але ён замяшчаецца новым (паслядоўна адбываюцца скарачэнне асновы і інтэрфіксацыя). З увагі на знешне нерацыянальныя сітуацыі, падобныя да апошняй, і з улікам таго, што гэтая ўяўная нерацыянальнасць часам вымушае складальнікаў словаўтваральных слоўнікаў даваць спрошчаную інтэрпрэтацыю дэрывацыйнай структуры нестандартных дэрыватаў, напрошваецца дадатковая, спадарожная выснова з праведзенага намі даследавання: калі словаўтваральны аналіз пэўнага вытворнага слова дапускае розныя версіі, для забеспячэння максімальнай пераканаўчасці інтэрпрэтацыі словаўтваральнай структуры адпаведнага дэрывата ў першую чаргу неабходна абавірацца на ўлік сістэмных сувязяў паміж элементамі, якія трапляюць у сферу аналізу, і гэтыя сувязі павінны выяўляцца ў максімальна магчымай колькасці плоскасцяў, каб з большай пэўнасцю можна было б вылучыць сярод іх прыярытэтныя. Пры гэтым важна таксама зыходзіць з таго, што не ў кожным выпадку найбольш пераканаўчай версіяй можа быць тая, што прадугледжвае самую простую схему ўтварэння дэрывата.

Бібліяграфія

- Bardovič Anatol', Krutalevič Mihaïl, Lukašanec Alâksandr. 2000. *Slovaŭtvaral'ny sloŭnik belaruskaj movy*. Mînsk: Belaruskâ navuka [Бардовіч Анатоль, Круталевіч Міхаіл, Лукашанец Аляксандр. 2000. *Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы*. Мінск: Беларуская навука].
- Быкаў Vasil'. 2014. *Maladyâ gady: Aŭtabiâgraфічныâ dyâlogi z Alesem Adamovičam*. U: *Poŭny zbor tvoraj u 14 tomah*. Mînsk: Knigazbor [Быкаў Васіль. 2014. *Маладыя гады: Аўтабіяграфічныя дыялогі з Алесем Адамовічам*. У: *Поўны збор твораў у 14 томах*. Мінск: Кнігазбор].
- Russkâ grammatika v 2 tomah*. 1980. Gl. red. N. Švedova. Moskva: Nauka [Русская грамматика в 2 томах. 1980. Гл. ред. Н. Шведова. Москва: Наука].
- Tihonov Aleksandr. 1985. *Slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo âzyka v 2 tomah*. Moskva: Russkij âzyk [Тихонов Александр. 1985. *Словообразовательный словарь русского языка в 2 томах*. Москва: Русский язык].
- Uluhanov Igor'. 1977. *Slovoobrazovatel'naâ semantika v russkom âzyke i principy ee opisanîâ*. Moskva: Nauka [Улуханов Игорь. 1977. *Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания*. Москва: Наука].
- Zemskâ Elena. 1964. *Interfiksaciâ v sovremennom russkom slovoobrazovanii*. V: *Razvitie grammatiki i leksiki sovremennogo russkogo âzyka*. Moskva: Nauka [Земская Елена. 1964. *Интерфиксация в современном русском словообразовании*. В: *Развитие грамматики и лексики современного русского языка*. Москва: Наука].
- Zemskâ Elena. 2007. *Slovoobrazovanie kak deâtel'nost'*. Izd. 3-e. Moskva: LKI [Земская Елена. 2007. *Словообразование как деятельность*. Изд. 3-е. Москва: ЛКИ].

ABSTRACT: The article provides a close to exhaustive set of morphophonological processes that accompany noun formation derived from other nouns with the suffix *-eŭ* in the Belarusian language. Practically all possible alternations of phonemes are indicated; the most often cutting off endings of underlying stems are noted. The list of interfixes is given as a series of fragments in the structure of a derived word. Interfixes positioned between the underlying stem and the suffixal morpheme contribute to their optimal compatibility. A few cases of superposition of morphs are shown. As a result of word formation the analysis of some nouns with the suffix *-eŭ* more systemically justified (or simply correct) versions of their derivational structure are proposed than those presented in word formation dictionaries. Besides, the article proves the ability of some interfixes to promote better recognition of derivatives as representatives of certain semantic classes of words in addition to their main function in the word formation process.

KEYWORDS: morphophonology, noun, alternation of phonemes, truncation of the underlying stem, interfix, superposition of morphs.

STRESZCZENIE: W tym artykule podano zbliżony do wyczerpującego zestaw procesów morfonologicznych, które towarzyszą tworzeniu w języku białoruskim rzeczowników od innych rzeczowników za pomocą sufiksu *-eŭ*. Przedstawiono prawie wszystkie możliwe alternacje fonemów, wymieniono najczęściej odcinane części końcowe podstaw słowotwórczych, wprowadzono wykaz interfiksów jako fragmentów w strukturze wyrazów pochodnych, które, zajmując pozycję pośrednią pomiędzy podstawą słowotwórczą a morfemem sufiksalnym, przyczyniają się do ich optymalnej łączliwości; przedstawiono nieliczne przypadki nałożenia morfów. Jednocześnie w trakcie analizy słowotwórczej dla wielu rzeczowników z sufiksem *-eŭ* oferowane są najwięcej systemowo uzasadnione (lub nawet po prostu poprawne) wersje ich struktury derywacyjnej w porównaniu z przedstawionymi w słownikach słowotwórczych. Ponadto uzasadniona została zdolność niektórych interfiksów, oprócz wykonywania swojej podstawowej funkcji w procesie tworzenia wyrazów, do nadania lepszej rozpoznawalności derywatów jako przedstawicieli określonych grup semantycznych wyrazów.

SŁOWA KLUCZOWE: morfonologia, rzeczownik, alternacja fonemów, ucięcie podstawy słowotwórczej, interfiks, nałożenie morfów.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле даецца блізка да вычарпальнага набор марфаналагічных працэсаў, якімі суправаджаецца ўтварэнне ў беларускай мове назоўнікаў ад іншых назоўнікаў з дапамогай суфікса *-eŭ*. Паказваюцца практычна ўсе магчымыя чаргаванні фанем, адзначаюцца фіналі ўтваральных асноў, якія найчасцей падпадаюць адсячэнню, даецца пералік інтэрфіксаў як фрагментаў у структуры вытворнага слова, якія, займаючы прамежкавае становішча паміж утваральнай асновай і суфіксальнай марфемай, спрыяюць аптымальнай спалучальнасці апошніх; прыводзяцца нешматлікія выпадкі накладання морфаў. Разам з тым у працэсе словаўтваральнага аналізу для шэрагу назоўнікаў з суфіксам *-eŭ* прапануюцца больш сістэмна ўгрунтаваныя (альбо нават проста карэктныя) версіі іх дэрывацыйнай структуры ў параўнанні з тымі, што адлюстраваны ў словаўтваральных слоўніках. Апрача таго, абгрунтоўваецца здольнасць некаторых інтэрфіксаў, апрача выка-

нання сваёй асноўнай функцыі ў словаўтваральным працэсе, спрыяць лепшай распазнавальнасці дэрыватаў як прадстаўнікоў пэўных семантычных класаў слоў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: марфаналогія, назоўнік, чаргаванне фанем, скарачэнне ўтваральнай асновы, інтэрфікс, накладанне морфаў.

Data przesłania artykułu: 10.11.2021

Data akceptacji artykułu: 25.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Valery Varanovich / Валеры Варановіч – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Filologii Białoruskiej; doktor nauk filologicznych, docent; specjalność naukowa: językoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: słowotwórstwo białoruskie; fonologia, morfonologia w zakresie języków wschodniosłowiańskich oraz polskiego; krajoznawstwo filologiczne Grodzieńszczyzny; składanie zadań konkursowych w zakresie języka białoruskiego dla uczniów.

Adres: кафедра беларускай філалогіі, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, вул. Ажэшка, 23, 230023 Гродна, Białoruś.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Варановіч Валеры. 2020. *Роля мовазнаўцы ў развіцці мовы: Прафесар П.У. Сцяцко і працэсы нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы* (10–17). У: С. Ляскевіч, А. Кавальчук (рэд.). *Актуальныя праблемы мовазнаўства: Зборнік навуковых артыкулаў (да 90-годдзя праф. П.У. Сцяцко)*. Гродна: ЮрСаПрынт.
2. Караткевіч Вячаслаў; Варановіч Валеры; Караткевіч Ірына. 2020. *Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры: Трэці этап XXXVI рэспубліканскай алімпіяды. 2019/20 навучальны год*. “Роднае слова” 4: 64–68.
3. Варановіч Валеры; Караткевіч Вячаслаў; Караткевіч Ірына. 2020. *Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры (матэрыялы для аналізу і падрыхтоўкі)*. “Беларуская мова і літаратура” 9: 54–59.
4. Варановіч Валеры; Шарапава Алена. 2021. *Заклучны этап рэспубліканскай алімпіяды: Аналіз заданняў і парады (X клас)*. “Беларуская мова і літаратура” 9: 47–51.
5. Варановіч Валеры. 2021. *Праявы беларускай моўнай стыхіі ў польскамоўных надпісах на крыжах-абярэгах Гродзенскага раёна* (с. 84–89). У: А. Садоўская (рэд.). *Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні: Зборнік навуковых прац, прысвечаны 140-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы*. Гродна: ГрДУ.